

دکتر شهرام پناهی خیاوی

ایمیل:

Sh.Panahi@iau.ac.ir

وابستگی:

عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی
واحد شهربابک

<https://orcid.org/0000-0003-4422-1051>

جلوه‌های عرفانی تصوف در رهبری معنوی شاه اسماعیل

چکیده:

شاه اسماعیل اول، بنیانگذار سلسله صفوی، با ایجاد تحولی بنیادین در تاریخ آذربایجان، نه تنها قدرت سیاسی را در این منطقه به دست گرفت، بلکه به عنوان یک رهبر صوفی، مسیر زندگی اجتماعی آن را نیز شکل داد. وی با تأکید بر فلسفه تصوف، مذهب شیعه اثنی عشری را به عنوان مذهب رسمی در آذربایجان تثبیت کرد و رهبری معنوی جامعه را بر عهده گرفت. این رهبری معنوی، نتیجه تحولی بود که از زمان شیخ صفی‌الدین اردبیلی، بنیانگذار طریقت صفوی، آغاز شده و ادامه یافته بود. ارزش‌های تصوفی مانند زهد، تقوا، راز، اطاعت و تسلیم، شاه اسماعیل را قادر ساخت تا هم سلسله‌ای قدرتمند تأسیس کند و هم مریدان خود را گرد هم آورد. ابعاد معنوی و فلسفی تصوف نیز در رهبری شاه اسماعیل به وضوح دیده می‌شد. این مقاله قصد دارد برخی از جنبه‌های کارویژه‌های معنوی تصوف در دوره شاه اسماعیل و برخی از اصطلاحات رایج در گفتمان‌های صوفیانه آن دوره را بررسی کند. هدف ما در این مقاله، پرداختن به عمق و ماهیت تصوف نیست، بلکه تلاش داریم تا ابعاد سیاسی، اجتماعی و معنوی پیوند عاطفی شاه اسماعیل با مریدانش را از طریق نمادها و مفاهیم عرفانی تصوف تبیین کرده و فرآیندهای تاریخی مرتبط با آن را بهتر درک کنیم.

کلمات کلیدی: سلسله صفوی، آذربایجان، تصوف، شاه اسماعیل، مریدان

استناد (آپا):

پناهی خیاوی، ش. جلوه‌های عرفانی تصوف در رهبری معنوی شاه اسماعیل. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۲، شماره ۰۶، زمستان ۱۴۰۳. ۳۰۴۱-۸۶۹۰. شاپا

Dr. Shahram Panahi Kheiavi

Email:

Sh.Panahi@iau.ac.ir

Affiliation:

Islamic Azad University

<https://orcid.org/0000-0003-4422-1051>

The Spiritual Manifestations of Sufism under the Spiritual Guidance of Shah Ismail

Abstract:

Shah Ismail I, the founder of the Safavid dynasty, brought about a fundamental transformation in the history of Azerbaijan. He not only seized political power in this region but also shaped its social life as a Sufi leader. By emphasizing the philosophy of Sufism, he established Twelver Shia Islam as the official religion in Azerbaijan and took on the spiritual leadership of the community. This spiritual leadership was the result of a transformation that had begun with Sheikh Safi al-Din Ardabili, the founder of the Safavid order, and continued thereafter. Sufi values such as asceticism, piety, secrecy, obedience, and submission enabled Shah Ismail to establish a powerful dynasty and gather his followers around him. The spiritual and philosophical dimensions of Sufism were also clearly evident in Shah Ismail's leadership. This article aims to examine some aspects of the spiritual functions of Sufism during Shah Ismail's era and some common terms in the Sufi discourses of that time. Our goal in this article is not to delve into the depth and nature of Sufism but rather to explore the political, social, and spiritual dimensions of Shah Ismail's emotional connection with his disciples through the symbols and concepts of Sufi mysticism and to better understand the historical processes related to it.

Keywords: Safavi Dynasty, Azerbaijan, Sufism, Shah Ismail, Disciples.

CITATION (APA):

Panahi Kheiavi, Sh. The Spiritual Manifestations of Sufism under the Spiritual Guidance of Shah Ismail. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 02, number 06, winter 2025, ISSN: 3041-8690.

Dr. Şəhram Pənəhi Xiyavi

E-poçt:

Sh.Panahi@iau.ac.ir

Mənsubiyyət:

İslami Azad Universiteti

<https://orcid.org/0000-0003-4422-1051>

Şah İsmayılın mənəvi rəhbərliyi ilə təsəvvüfün irfani təzahürləri

Xülasə:

Səfəvi xanədanı Azərbaycan tarixinə yeni bir nəfəs gətirərkən, qurucusu Şah İsmayıl yalnız siyasi hakimiyyəti ələ keçirməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda bir sufi mürşidi olaraq da ictimai həyata istiqamət vermişdir. Təsəvvüf fəlsəfəsini əsas götürən Şah İsmayıl, Azərbaycanda On iki imamiyyə şiiəliyini rəsmi məzhəb halına gətirmiş və cəmiyyətin mənəvi liderliyini öz üzərinə götürmüşdür. Şah İsmayılın təsəvvüfi liderliyi, Səfəvi təriqətinin qurucusu Şeyx Səfiüddin Ərdəbilidən bu yana davam edən bir transformasiyanın nəticəsidir. Zühd, təqva, sirr, itaət və təslimiyyət kimi təsəvvüfi dəyərlər, Şah İsmayılın həm güclü bir xanədan qurmasına, həm də müridlərini bir araya gətirməsinə imkan yaratmışdır. Təsəvvüfün mənəvi və fəlsəfi ölçüləri də Şah İsmayılın liderliyində güclü bir şəkildə ortaya çıxmışdır. Bu məqalə qarşısına Şah İsmayıl dövrü təsəvvüf anlayışının bəzi istiqamətlərini və bu dövrdəki təsəvvüfi deyimlərdə istifadə edilən bəzi terminləri araşdırmaq məqsədi qoymuşdur. Məqsədimiz təsəvvüfün dərinliklərinə enmək deyil, Şah İsmayılın müridləri ilə qurduğu emosional bağın siyasi, sosial və mənəvi ölçülərini təsəvvüfi simvollar və anlayışlar üzərindən izah etmək və bu kontekstdəki tarixi prosesləri daha yaxşı anlamaq idi.

Açar sözlər: Səfəvi xanədanı, Azərbaycan, təsəvvüf, Şah İsmayıl, müridlər

CITATION (APA):

Pənəhi Xiyavi, Ş. Şah İsmayılın mənəvi rəhbərliyi ilə təsəvvüfün irfani təzahürləri. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 02, nömrə 06, qış 2025, ISSN: 3041-8690.

Dr. Şehram Panahi Kheiavi

E-posta:

Sh.Panahi@iau.ac.ir

Üyelik:

İslami Azad Üniversitesi

<https://orcid.org/0000-0003-4422-1051>

Tasavvufun İrfani Tecellileri Şah İsmail'in Manevi Liderliğinde

Özet:

Safevi Hanedanı, Azerbaycan tarihine yeni bir soluk getirirken, kurucusu Şah İsmail sadece siyasi iktidarı ele geçirmiş olmakla kalmamış, aynı zamanda bir sufi müridi olarak da toplumsal hayata yön vermiştir. Tasavvuf felsefesini temel alan Şah İsmail, Azerbaycan'da On İki İmamiye Şiiliği'ni resmî mezhep haline getirmiş ve toplumun manevi liderliğini üstlenmiştir. Şah İsmail'in tasavvufi liderliği, Safevi tarikatının kurucusu Şeyh Safiüddin Erdebili'nden bu yana süregelen bir dönüşümün sonucudur. Zühd, takva, sır, itaat ve teslimiyet gibi tasavvufi değerler, Şah İsmail'in hem güçlü bir hanedan kurmasına hem de müritlerini bir araya getirmesine imkan sağlamıştır. Tasavvufun manevi ve felsefi boyutları da Şah İsmail'in liderliğinde belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu makale, Şah İsmail dönemi tasavvuf anlayışının bazı yönlerini ve bu dönemdeki tasavvufi söylemlerde kullanılan bazı terimleri incelemeyi amaçlamaktadır. Amacımız, tasavvufun derinliklerine inmek değil, Şah İsmail'in müritleriyle kurduğu duygusal bağın siyasi, sosyal ve manevi boyutlarını tasavvufi semboller ve kavramlar üzerinden açıklamak ve bu bağlamdaki tarihsel süreçleri daha iyi anlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Safevi Hanedanı, Azerbaycan, Tasavvuf, Şah İsmail, Müritler

CITATION (APA):

Panahi Kheiavi, Ş. Tasavvufun İrfani Tecellileri Şah İsmail'in Manevi Liderliğinde. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 02, sayı 06, kış 2025, ISSN: 3041-8690.

مقدمه:

طریقت صفوی، سنتی عرفانی بود که در قرن چهاردهم در سرزمین‌های آذربایجان رشد و نمو یافت و تا قرن هفدهم، سیمای سیاسی و دینی منطقه را دگرگون ساخت. صفویان که شالوده‌های آن تحت هدایت معنوی بنیان‌گذار خود، شیخ صفی‌الدین اردبیلی، نهاده شد، ارزش‌های انسانی و معنوی چون توحید، وحدت وجود، معرفت الهی، عشق الهی، عدالت اجتماعی و محبت اهل بیت را سرلوحه خود قرار دادند. اگرچه نظام باورها و آیین‌های طریقت صفوی با دیگر سنت‌های تصوف وجوه مشترک بسیاری داشت، اما برجسته‌ترین ویژگی که آن را از سایرین متمایز می‌ساخت، نقش‌آفرینی فعال آن در عرصه سیاست بود. صفویان با تأسیس دولت صفوی در قرن شانزدهم و تبدیل شدن به نیرویی سیاسی در آذربایجان، توازن اجتماعی - سیاسی منطقه را اساساً تغییر دادند.

در تاریخ‌نگاری مرسوم ایران، این باور رایج است که جریان تصوف حاکم بر طریقت صفوی، محدود به گستره‌ی تاریخی ایران و کاملاً ریشه در فرهنگ ایرانی-فارسی دارد. این دیدگاه، پیوندهای استوار صفویان با سنت‌های تصوف آناتولی و آذربایجان و تأثیرات عمیقی که از این سرزمین‌ها پذیرفته‌اند را نادیده می‌گیرد. این در حالی است که منابع تاریخی و پژوهش‌های معاصر، نقاط تلاقی تصوف صفوی با سنت‌های تصوف آناتولی و آذربایجان و این داد و ستد فرهنگی را به روشنی نشان می‌دهند. بدیهی است که با توجه به زبان و فرهنگ مشترک میان مردمان آذربایجان و آناتولی، این امر چندان شگفت‌آور نیست. با در نظر گرفتن این مسائل، در آغاز این مقاله، به شکلی کلی و موجز به موضوعات مورد بحث خواهیم پرداخت. اما کانون توجه اصلی مقاله، بررسی تأثیر ابعاد عرفانی تصوف بر رهبری معنوی شاه اسماعیل خواهد بود. در این عصر پرآشوب، شاه اسماعیل برای تثبیت رهبری طریقت و اقتدار سیاسی خود، از نغمه‌های حماسی و کلام نافذ بهره جست. این اشعار و خطابات که سرشار از مفاهیم اخلاقی، معنوی، اجتماعی و حتی سیاسی بود، نقشی بسزا در کسب مشروعیت در میان مریدان آذربایجانی و صعود او به مسند پادشاهی در آذربایجان ایفا کرد.

افزون بر این، شاه اسماعیل نه فقط به عنوان یک رهبر سیاسی و نظامی، بلکه به عنوان یک راهنمای روحانی نیز تأثیری ژرف بر مردم نهاده بود. او با الهام از فلسفه و سنت‌های تصوف، موفق شد حس تعلق و یگانگی معنوی نیرومندی در میان پیروان خود بیافریند. اشعار او که به زبان‌های ترکی آذربایجانی و فارسی سروده شده‌اند، هنوز هم خواننده و ستوده می‌شوند. این آثار، نه تنها به خاطر ارزش ادبی والای خود ممتازند، بلکه باورها، ارزش‌ها و جهان‌بینی شاه اسماعیل را نیز بازتاب می‌دهند. به علاوه، دیوان شاه اسماعیل خطایی، فراتر از سندی تاریخی، بخش مهمی از ادبیات تصوف را نیز در بر می‌گیرد. این اثر، اطلاعات ارزشمندی را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد که چگونه اندیشه دینی و سیاسی در قرن شانزدهم در آذربایجان شکل گرفته

است. این اشعار و سروده‌ها، قطعاتی از تاریخ مشترک مردمان آذربایجان و ترکیه را پیشکش می‌کنند و به ما در درک تحولات این مناطق و کسب فهمی عمیق‌تر از هویت تاریخی و اجتماعی یکدیگر یاری می‌رسانند.

- رهبری معنوی شاه اسماعیل: تصوف، اصل وفاداری و سازماندهی قدرت

تا زمان اسماعیل میرزا (۸۹۲ ق/ ۱۴۸۷ م)، طریقت صفوی، قوس کاملی از گرایش شیوخ نخستین به تصوف، همدلی با تشیع در دوران رهبران میانی و گروهش کامل به شیعه اثنی‌عشری رهبران متأخر را طی کرده بود. به تعبیر دیگر، تصوف و تشیع، آمیزه‌ای منسجم و همگون را شکل می‌دادند که در مجموع، بنیادهای فکری رو به تکامل و گسترش طریقت را تشکیل می‌دادند. اکنون، پرسش اساسی این است که کارویژه‌ها یا کارکردهای اجتماعی تصوف، چه نقشی در پیروزی صفویان ایفا کردند؟ با اذعان به این حقیقت که خیزش نظامی اسماعیل صفوی در راستای اقدام علیه حکومت مرکزی و کسب قدرت در تبریز، دارای زمینه‌های عمیقاً مذهبی «با جوهر صوفیانه، در چارچوبی شیعیانه» بود، این مسئله اهمیت دوچندانی می‌یابد.^۱

در آغاز، باید تصریح نمود که اصول بنیادین طریقت صفوی را باورهای صوفیانه شکل می‌داد و حتی دو قرن و نیم پس از آن نیز حکومت صفوی (۹۰۷-۱۱۳۵ ق/ ۱۵۰۱-۱۷۲۲ م) بر شالوده همان باورهای صوفی‌گری تاریخی طریقت استوار گردید. بنابراین، رهبران صفوی در مسیر کسب قدرت، به عنوان مرشد کامل، از سرسپردگی و تصور الوهیت صوفیان بهره‌مند بودند. اگرچه هنوز سهم واقعی تصوف در این تحولات به درستی آشکار نشده است، اما این حقیقت مهمی است درباره صوفیانی که آماده هرگونه فداکاری و جان‌فشانی در راه مرشد خود اسماعیل میرزا بودند.

ولادیمیر ف. مینورسکی^۲، شرق‌شناس روسی، معتقد است که اشاعه تفکرات خدایی یا نیمه‌خدایی نسبت به شیوخ صفوی — که شاهان صفوی نیز آن را به ارث برده بودند — محصول طرز تفکر حامیان ترک آن‌ها بود که در نهایت خاندان صفوی را به تاج‌وتخت رساند.^۳ در مقابل این دیدگاه، ما بر این باوریم که طریقت صفوی، از نظر آموزه‌ها و مکانیسم‌های تشکیلات داخلی، همچون سایر طریقت‌های مشابه، دارای نوعی سازماندهی سازگار با ایدئولوژی خاص خود بود که بر اساس آن، سازمان اجتماعی و میزان هم‌بستگی بین پیشوایان و پیروان تنظیم می‌شد. به‌ویژه، اعتقاد به یک زعیم فرهمند در رابطه بین صوفی یا مرید با رهبر روحانی‌اش (پیر، شیخ، مرشد و مراد) به‌وضوح تعریف و مشخص شده بود. همان‌گونه که پیش‌تر اشاره کردیم، فرآیند فکری چنین نظامی از همان ابتدای شکل‌گیری طریقت آشکارا رواج داشت. برای ترسیم مقام شامخ رهبر طریقت، بار دیگر به چند مثال کوتاه در لابه‌لای تکیه‌کلام‌های متون اولیه استناد می‌کنیم:

^۱ الشیبی، تشیع و تصوف...، ص ۳۹۲

^۲ Vladimir Fedorovich Minorsky

^۳ تعلیقات مینورسکی بر تذکره الملوك، ص ۱۹

«روزای» حضرت شیخ زاهد به مریدان می گفت که زنهار با این جوان [شیخ صفی] به ادب سر [کنید] که برگزیده خدای عالم است.^۴ تداوم این اعتقاد در زمان اسماعیل میرزا بیانگر آن بود که «غازیان اخلاص پیشه» باور عمیقی داشتند که «این مقدمات مستند بر الهام غیبی و تلقین لاریبی است»^۵ و در تمامی لحظات، مصرانه می گفتند: «ما نوکر شاه اسماعیل بهادر هستیم. ما صوفی و بنده اجاقیم و هرگز صوفی و مرید را از مرشد کامل خود روی گردان نمی توان ساخت و از آقای خود دور گردانید»^۶. همین اندازه، کفایت می کند تا به چارچوب رابطه صمیمانه مریدی و مرادی، به عنوان یک فرهنگ رازآلود در درون مناسبات طریقتی نفوذ کرده و با منابع تاریخی همداستان باشیم که در حقیقت «ارادت و صداقت صوفی گری»^۷ است که اسماعیل میرزا را به فرهمندی یک مرشد کامل تبدیل می کرد و بر وفاداری مریدانش حساب باز می نمود: «چون معتقدان خاندان قدس نشان صفوی از عالم اخلاص و پیر مریدی آنچه بر زبان الهام می گذشت محض صدق انگاشته شائبه تخلف در آن راه نمی دادند»^۸. پیوندهای اعتقادی عاطفی بین مرید و مراد را به خوبی می توان در تعبیر مطروحه در منابع عصر صفوی مشاهده کرد که در خصوص یاران شاه اسماعیل اطلاق شده است. از جمله: «صوفیان صادق الایمان»^۹؛ «صوفیه صادق العقیده»^{۱۰}؛ «صوفیان صافی طویت»^{۱۱}؛ «صوفیان صافی نیت و غازیان خجسته سیرت»^{۱۲}؛ «صوفیان صافی طویت و غازیان پاک نیت»^{۱۳}؛ «صوفیان یکرنگ اوجاق»^{۱۴}؛ «مریدان سلسه صفویه و مخلصان دوده مرتضویه»^{۱۵}؛ «صوفیه صافی خاندان قدس نشان صفویه و سالکان طریق ارادت»^{۱۶}؛ «معتقدان صوفی صفت و صافی عقیدت»^{۱۷}؛ «معتقدان وفا کیش»^{۱۸}؛ «اخلاص کیشان شاه اسماعیل»^{۱۹}؛ «صوفیان پاک عقیدت هوادار فرقه شیخ اسماعیل»^{۲۰} و سایر.

^۴ عالم آرای صفوی، ص ۱۳

^۵ خواندمیر، حبیب السیر، ص ۸۵

^۶ عالم آرای صفوی، ص ۵۱۶

^۷ هدایت، روضه الصفای ناصری، ج ۸، ص ۱۲۸

^۸ ترکمان منشی، تاریخ عالم آرای عباسی، نسخه عکسی کتابخانه ادینبورگ، صفحه عکسی ۲ و همین منبع، به تصحیح شاهرودی، ص ۲۴

^۹ غفاری قزوینی، تاریخ جهان آرا، ص ۲۶۴ و جنابدی، روضه الصفویه، صفحه عکسی ۲۷ الف

^{۱۰} ترکمان منشی، تاریخ عالم آرای عباسی، نسخه عکسی کتابخانه ادینبورگ، صفحه عکسی ۱۹

^{۱۱} جنابدی، روضه الصفویه، صفحه عکسی ۲۸ الف و واله اصفهانی، خلدبرین، ص ۴۸

^{۱۲} جنابدی، روضه الصفویه، صفحه عکسی ۱۷ الف

^{۱۳} ابن خواندمیر هروی، ایران در روزگار...، ص ۷۱

^{۱۴} عالم آرای صفوی، ص ۶۰

^{۱۵} هدایت، روضه الصفای ناصری، ج ۸، ص ۷

^{۱۶} همان، ص ۲۱

^{۱۷} افوشتهای نطنزی، نقاوه الآثار فی ذکر الاخیار، ص ۳۸

^{۱۸} خواندمیر هروی، ایران در روزگار...، ص ۹۰

^{۱۹} هدایت، روضه الصفای ناصری، ج ۸، ص ۲۱

^{۲۰} سفرنامه های ونیزیان...، ص ۳۶۵. در مقابل القاب و عناوین پرطمطراق مذکور که منابع موافق خاندان صفوی نسبت به مریدان شاه اسماعیل به کار می بردند، مخالفان و یا دشمنان خاندان صفوی، اصطلاحات مخالف آن را به کار برده اند، مثل: «قزلباش اوباش» و «شجره خبیثه دولت این طایفه». جهت

افزون برآن، عقاید و احساسات صوفیانه بازتاب گسترده‌ای در متون ادبی ترکی آذربایجانی آن زمان داشته‌است، از جمله آن‌ها اشعار زیبا و تأثیربخش عاشیق قربانی یا ایرلی قربانی^{۲۱} می‌باشد که از لحاظ دورهٔ فعالیت در مرحلهٔ آغازین «نهضت ادبی ترکی آذربایجانی شاه اسماعیل ختایی» قرار دارد. او که در تبریز نشو و نما و در همان شهر به نهضت قزلباشیه پیوسته بود، احساسات شاعرانه، هنر نوازندگی و خوانندگی خود را وقف نشر معارف قزلباشیه و حروفیه نمود. عاشیق قربانی که خود را مرید واقعی شاه اسماعیل می‌دانست، همواره در اشعارش مرشد خود را ستایش و تفکرات صوفیانه مذهبی طریقت را در بین مردم اشاعه می‌کرد. برای نمونه، در یکی از اشعارش می‌خوانیم:

من حاق عاشقی‌یم، حاق یولا ماییل

کیتابیم قرآن دیر، اولموشام قائل

موریدیم، مورشیدیم ای شاه اسماعیل

دردیمین البندن فریاده گل‌دیم^{۲۲}.

ترجمه:

من عاشق حق و مایل به راه حقیقت

کتابم قرآن است و به آن اقتدا می‌کنم

مریدم، مرشدم ای شاه اسماعیل

از غم جانسوزی، فریاد که سر درگریبانم

همچنین، شاه اسماعیل خود نیز به کمال هرچه تمام، شاعری عاشق‌پیشه، عارف مسلک و متصوف بود و بخش عمده‌ای از منظومه‌های ترکی او منعکس‌کنندهٔ اعتقاداتش می‌باشد^{۲۳}. او در سرودهٔ ذیل، الطاف بی‌شائبهٔ هواخوان و وفاکیشان خود را این‌گونه پاسخ می‌دهد:

اطلاع، نک. واصفی، بدایع الوقایع، صص ۱۱۳-۱۱۲ و همچنین، بنگرید: نوائی، اسناد مکاتبات تاریخی...، صص ۶۰۶، ۷۰۶، ۷۱۱ و ۷۱۶ که به ترتیب صفحات، این اصطلاحات را می‌توان مشاهده کرد: «قزلباش مذهب‌خراش»؛ «گروه مکروه ضاله و سرحلقهٔ ارباب ضلال»؛ «فرقهٔ ضال و مجمع ضلال ادعای شروع نبوی...»؛ «خارجیان دین و دولت» و سایر...

^{۲۱}قربانی، شاعر مشهور آذربایجانی و معاصر شاه اسماعیل اول بود و بیشتر آیام زندگی‌اش در دربار و سرای شاه صفوی سپری شده‌است. وی که به پدر «عاشیق»‌های آذربایجان مشهور است، و از این نظر نمایندهٔ اول مکتب کلاسیک عاشیق‌های این خطه نیز می‌باشد. برای آگاهی بیشتر، نک. نظامی، آذربایجان

ادبی دیلی تاریخی، صص ۲۲۱-۲۱۸

^{۲۲}صفرلی و یوسفلی، آذربایجان ادبیاتی تاریخی، ص ۱۷۸

^{۲۳}هیئت، آذربایجان ادبیات تاریخچه بیرباخیش، ص ۸۵

... من صوفی لر یولداشی یام، غازیلر دئین شاه منم

نه یئرده اکسن بیترم، خاندان چاغیرسان یئترم،

صوفی لر الون دن دوتارام، غازیلر دئین شاه منم....^{۲۴}

ترجمه:

من رفیق و همراه صوفیان هستم، غازیانی که می گویند من آن شاهم

در هر کجا که به کارید می رویم، هر کجایی طلبم کنید اجابت می کنم

آماده دستپاری صوفیان هستم، غازیانی که می گویند من آن شاهم

اشعار بالا، بیانگر رابطه ای پراحساس بین مرید و مرشد و نیز، بازگوکننده رهبری خارق العاده و نرم دل می باشد. یکی از مسافران ونیزی به نام آنجلو می نویسد: اسماعیل صفوی «از بس به کسان خود جوانمردی می کند فدایی او شده اند از این رو عده ای بی شمار از مردم به او پیوستند»^{۲۵}. و یا دیگر هم وطن او می گوید: «کسانی که در زیر درفش شاه اسماعیل گرد می آمدند کسانی بودند که به طیب خاطر به صفوی گری [= صفویسم] می گزیدند»^{۲۶}.

بدون شک، تعلقی که مرتباً بدان اشاره می شود و به ویژه، «نیرت و دلاوری»^{۲۷} قزلباشان در راه اهداف رهبر بی همتای خود، برخاسته از تعالیم مذهبی و آموزه های احساسی صوفیانه است و در خاتمه این بحث، با این سخن اسکندربیک نیز موافقیم که علت پیروزی اسماعیل صفوی را علاوه بر شجاعت اسماعیل، به «فدویت قزلباشی» نسبت می دهد «که پروانه وار خود را بر شعله آتش زده [و کشته شدن در راه اندیشه های رهبر خود را] حیات ابد می دانستند»^{۲۸}.

نتیجه گیری

طریقت صفوی که توسط شیخ صفی الدین اردبیلی بنیان نهاده شد، در گستره ی زمانی سده های چهاردهم تا شانزدهم میلادی، نه تنها به عنوان جریانی معنوی، بلکه به مثابه بستری برای تحولات عظیم سیاسی و ایدئولوژیک عمل کرد؛ تحولاتی

^{۲۴} شاه اسماعیل صفوی (خطائی)، (کلیات دیوان)، ص ۲۲۱ و ضمناً، رجوع شود به: خودیف، آذربایجان ادبی دلیلی تاریخی، ص ۱۹۵

^{۲۵} سفرنامه های ونیزیان...، ص ۳۱۰

^{۲۶} همان، ص ۴۰۴. از طرف منوچهر امیری اصلاح «صفویسم» (safavism) مترادف با اصطلاح «صفوی گری»، در ترجمه کتاب سفرنامه های ونیزیان به کار برده شده است. بنگرید: همان، قسمت پاورقی، ص ۴۰۴

^{۲۷} ابوالحسن قزوینی، فواید الصوفیه، تصحیح مریم میراحمدی (تهران: مطالعات تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۶)، ص ۱۹

^{۲۸} ترکمان منشی، تاریخ عالم آرای عباسی، نسخه عکسی کتابخانه ادینبورگ، صفحه عکسی ۲۰ و همین منبع، به تصحیح شاهرودی، ص ۲۴. درضمن، به این عبارت جالب توجه از آنجلو نیز دقت کنید: «این شاه را به خصوص سپاهیان می پرستیدند و بسیاری از آنان بی جوشن و زره می جنگند و از مردن در راه سرور خود خرسندند با سینه های برهنه به میدان جنگ می روند... دیگران او را پیغمبر می دانند اما همین قدر مسلم است که همه معتقدند او نخواهد مرد».

نک. سفرنامه های ونیزیان...، ص ۳۲۳

که سرانجام در سال ۱۵۰۱ میلادی به تاسیس دولت شیعی در آذربایجان به رهبری شاه اسماعیل انجامید. این رویداد تاریخی، نقطه‌ی عطفی بود که سرنوشت جغرافیای ما را دگرگون ساخت و زمینه‌ساز بسیاری از تحولات فرهنگی گردید.

در این پژوهش، به منظور درک معنا و تجربه‌های صعود سلسله‌ی صفوی به قدرت، تلاش نمودیم تا تأثیر ابعاد نمادین و کارکردهای اجتماعی تصوف را در رهبری بی‌نظیر و معنوی رهبر مؤسس، شاه اسماعیل، مورد بررسی قرار دهیم. در این راستا، با ارائه‌ی توصیفی کلی از باورهای صوفیانه در طریقت صفوی، عناصری را که شالوده‌ی ایدئولوژی شیوخ صفوی را شکل می‌دادند، شناسایی کردیم. اعتبار آنان به عنوان مرشدان صوفی، تأثیر روحی بسزایی بر صوفیانی که رهبری می‌کردند، داشت و همین امر، راز کامیابی‌شان بود. باورهای آنان در سنت دینی، چارچوبی نظری برایشان فراهم آورد تا ظهور و بروزها و مبارزات خود را توجیه نمایند. به ویژه، تأثیر این باورها بر مشروعیت بی‌حد و حصر صوفیان، آنان را قادر ساخت تا خود را به عنوان نمایندگان مأموریتی فراتر از عامه‌ی مردم معرفی کنند و در مقابل، مریدان خود را به اتخاذ رویکردی مطیعانه و تسلیم‌پذیر وادارند. چنین نتایجی را نه تنها در جریان صعود سلسله‌ی صفوی به قدرت، بلکه پس از استقرار دولت صفوی نیز می‌توان مشاهده کرد.

بدین‌سیاق، تصوف به مثابه رازی انگاشته می‌شود که قادر است جنبه‌های اجتماعی روابط درونی طریقت را تبیین نماید و از همه مهم‌تر، مشروعیتی را فراهم آورد که به شیوخ صفوی اجازه می‌دهد خود را فراتر از مریدان، در جایگاهی مافوق انسانی قرار دهند. از این منظر، غالباً بر ویژگی رهبری کاریزماتیک و معنوی شاه اسماعیل که با ابعاد عرفانی تصوف پیوند دارد، تأکید شده است. این ویژگی، پیوند میان جنبش دینی و سیاسی را که توجه و احترام اعضای مذهب را به خود جلب می‌کند، به گونه‌ای شایسته‌تر تعریف می‌کند و ضرورت آن را برای کسب قدرت و مشروعیت غیر قابل وصف در آذربایجان نشان می‌دهد.

منابع و مآخذ:

- ۱- ابن خواندمیر هروی، امیرمحمود. ایران در روزگار شاه‌اسماعیل و شاه‌طهماسب صفوی، به‌کوشش غلامرضا طباطبائی‌مجد. تهران: مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات محمود افشار یزدی، ۱۳۷۰.
- ۲- افوشته‌ای نطنزی، محمودبن هدایت‌الله. نقاوة الآثار فی ذکرالاخیار. به‌اهتمام احسان اشراقی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۰.
- ۳- الشیبی، کامل مصطفی. تشیع و تصوف تا آغاز سده دوازدهم هجری. ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگوزلو. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۵۹.
- ۴- ترکمان منشی، اسکندربیگ. تاریخ عالم‌آرای عباسی. عکس‌برداری شده از نسخه کتابخانه ادینبورگ انگلستان.
- ۵- تاریخ عالم‌آرای عباسی. ۳جلد. تصحیح محمداسماعیل رضوانی. تهران: ناشر دنیای کتاب، ۱۳۷۷.

- ۶- تاریخ عالم‌آرای عباسی. خطاطی ازروی نسخه قدیمی توسط باقری و تصحیح و مقابله توسط شاهرودی. تهران: نشر طلوع و سیروس، چ ۲، ۱۳۶۴.
- ۷- تاریخ عالم‌آرای عباسی. ۲ جلد. به کوشش ایرج افشار. تهران: انتشارات امیرکبیر با شرکت کتابفروشی تأیید اصفهان، چ ۲، ۱۳۵۰.
- ۸- جُنَابَدی، میرزاییگ بن حسن. روضه‌الصفویه. عکس برداری شده از نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای ملی. به شماره ۱۲۷۳۰.
- ۹- خودیف نظامی، آذربایجان ادبی دلی تاریخی، رداکتور و کوچورن حسین شرقی (سوی تورک)، (تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی راستان، ۱۳۷۷).
- ۱۰- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین الحسینی. حبیب‌السير فی اخبار افراد البشر. با مقدمه جلال‌الدین همایون، فهرست مطالب، اعلام و تصحیح متن محمد دبیرسیاقی. تهران: ناشر کتابفروشی خیام، چ ۳، ۱۳۶۲.
- ۱۱- سفرنامه‌های ونیزیان در ایران (شش سفرنامه). ترجمه منوچهر امیری. تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، ۱۳۴۹.
- ۱۲- شاه‌اسماعیل صفوی (خطائی). (کلیات دیوان خطائی ترکی فارسی). تحقیق و تصحیح میرزه رسول اسماعیل‌زاده. تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی، ۱۳۸۰.
- ۱۳- صفرلی، علیار و یوسفلی، خلیل. آذربایجان ادبیاتی تاریخی (قدیم‌دن اورتا یوز ایللیکله قدر). رداکتور و کوچورن حسین شرقی (سوی تورک). ج ۱. تهران: مؤسسه انتشاراتی راستان، ۱۳۷۶.
- ۱۴- عالم‌آرای صفوی (مؤلف نامعلوم). به کوشش یدالله شکری. تهران: انتشارات اطلاعات، چ ۲، ۱۳۶۳.
- ۱۵- غفاری قزوینی، قاضی‌احمد. تاریخ جهان‌آرا. دیباچه از حسن نراقی. تهران: نشرات کتابفروشی حافظ، ۱۳۴۳.
- ۱۶- مینورسکی، ولادیمیر. تعلیقات مینورسکی بر تذکره‌الملوک. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، چ ۲، ۱۳۶۸.
- ۱۷- نوائی، عبدالحسین. اسناد و مکاتبات تاریخی ایران از تیمور تا شاه‌اسماعیل. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چ ۳، ۱۳۷۰.
- ۱۸- واله اصفهانی، محمدیوسف. خلدبرین (ایران در روزگار صفویان). به کوشش میرهاشم محدث. تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار یزدی، ۱۳۷۲.
- ۱۹- واصفی، زین‌الدین. بدایع‌الوقایع، ج ۱. تصحیح الکساندر بلدروف. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹.

۲۰- هدایت، رضا قلی خان. تاریخ روضۃ الصفاى ناصرى (در ذکر پادشاهان دوره صفویه، افشاریه، زندیه و قاجاریه). ج ۸. تهران:

کتابفروشی های مرکزی، خیام و پیروزی، ۱۳۳۹.

۲۱- هیئت، جواد. آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش. ج ۱، تهران: وارلیق، چ ۲، ۱۳۷۶.

Giriş

Safevi Tarikatı, Azerbaycanın topraklarında XIV. yüzyılda yeşeren ve XVII. yüzyıla kadar bölgenin siyasi ve dini panoramasını şekillendiren bir tasavvuf geleneğidir. Kurucusu Şeyh Safiyyüddin Erdebili'nin ruhani önderliğinde temelleri atılan Safeviyye, tektanrıcılık, vahdet-i vücud, ilahi bilgi, aşk-ı ilahi, sosyal adalet ve Ehl-i Beyt sevgisi gibi evrensel değerleri benimsemiştir.

Safeviyye'nin inanç sistemi ve ritüel gelenekleri, diğer tasavvuf gelenekleriyle birçok ortak noktaya sahip olsa da, onları diğerlerinden ayıran en belirgin özellik siyasi alandaki aktif rolüdür. 16. yüzyılda Safevi Devleti'ni kurarak Azerbaycan'da siyasi bir güç haline gelen Safeviler, bölgenin sosyo-politik dengesini kökten değiştirmişlerdir.

Geleneksel İran tarih yazımında, Safevi Tarikatı'nda hâkim olan tasavvuf akımının, İran'ın tarihi coğrafyasıyla sınırlı ve tamamen İran-Fars kökenli olduğu yaygın bir inanış hâkimdir. Bu bakış açısı, Safevilerin Anadolu ve Azerbaycan tasavvuf gelenekleriyle olan derin bağlarını ve bu coğrafyalardan aldıkları yoğun etkileri göz ardı etmektedir. Oysa tarihi kaynaklar ve günümüz araştırmaları, Safevi tasavvufunun Anadolu ve Azerbaycan tasavvuf gelenekleriyle olan kesişim noktalarını ve bu etkileşimi net bir şekilde ortaya koymaktadır. Elbette, Azerbaycan ve Anadolu halkları arasında ortak dil ve kültür göz önüne alındığında, bu durum pek de şaşırtıcı değildir.

Bu meseleleri göz önünde bulundurarak, bu makalenin başında, tartışılan konulara genel ve kısa bir şekilde değineceğiz. Fakat makalenin ana odağı, tasavvufun mistik yönlerinin Şah İsmail'in manevi liderliğinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu incelemek olacaktır. Bu fırtınalı devirde, Şah İsmail, hem tarikat liderliği hem de siyasi iktidarını pekiştirmek için destansı ezgiler ve büyüleyici sözlerden yararlandı. Ahlaki, manevi, sosyal ve hatta siyasi kavramlarla dolu bu şiirler ve nutuklar, Azerbaycanlı müritleri arasında meşruiyet kazanmasında ve onu Azerbaycan'da tahta taşımasında önemli rol oynadı.

Ayrıca, Şah İsmail, sadece siyasi ve askeri bir önder değil, aynı zamanda manevi bir rehber olarak da halk üzerinde derin bir etki bırakmıştı. Tasavvuf felsefesinden ve geleneklerinden ilham alarak, takipçileri arasında güçlü bir bağlılık ve ruhani birlik duygusu

yaratmayı başarmıştı. Şiirleri, Azerbaycan Türkçesi ve Farsça dillerinde yazılmış olup, günümüzde hâlâ okunmakta ve takdir edilmektedir. Bu eserler, yalnızca edebi değeri ile öne çıkmaz, aynı zamanda Şah İsmail'in inançlarını, değerlerini ve dünya görüşünü de yansıtır. Ayrıca, Şah İsmail Hatayi Divanı, tarihi bir belge olmanın ötesinde, tasavvuf edebiyatının da önemli bir parçasıdır. Bu eser, XVI. yüzyıl Azerbaycan'ındaki dini ve siyasi düşüncenin nasıl şekillendiğine dair araştırmacılara önemli bilgiler sunmaktadır. Bu şiirler ve ilahiler, Azerbaycan ve Türkiye halklarının ortak tarihinden kesitler sunarak, bu bölgelerdeki değişimleri anlamamıza ve birbirimizin tarihi ve sosyal kimliğine dair daha derin bir kavrayış kazanmamıza yardımcı olmaktadır.

Şah İsmail'in Manevi Liderliği: Tasavvuf, Sadakat İlkesi ve Güçlerin Organizasyonu

Safevi tarikatı, tasavvufi inançlar temelinde kurulmuştur. Bu inançlar, Mürşit-Pir-Rehber-Talip-Sufi²⁹ hiyerarşik teşkilatı aracılığıyla somut bir yapıya bürünmüş ve Tanrısal inanç ve bu inancın bilinçli bir şekilde kullanımı bu hiyerarşiye işlev kazandırarak Safevi Devleti'nin (1501-1722) iki buçuk asırlık iktidarını korumasına katkıda bulunmuştur. Nitekim sûfîler, mürşidleri İsmail Mirza (1487-1524) için her türlü fedakârlığa hazır olduklarını göstermişlerdir (Penahi Hiyavi, 2020, s. 133). Bu durum, İsmail Mirza'nın tasavvuf inançları ve liderlik vasıfları ile sûfîler arasında güçlü bir bağ kurmasına olanak sağlamıştır.

Rus doğubilimci Vladimir Minorski (1989, s. 19), Safevi şeyhleri ve şahlarına atfedilen "ilahi" veya "yarı-ilahi" vasıfların, Safevi hanedanını iktidara getiren Türk taraftarlarının zihniyetinden kaynaklandığını savunmuştur. Oysa Safevi tarikatı, diğer tarikatlar gibi, kendine özgü bir ideolojiye ve bu ideolojiye uygun bir teşkilata sahipti. Bu ideoloji, şeyhler ile müritler arasındaki ilişkiyi de düzenliyordu. Bir Sûfî veya mürid ile manevi lideri (pir-şeyh) arasındaki ilişkide, bilge bir lidere olan inanç ön plandadır. Bu sistemin düşünsel altyapısı tarikatın kuruluşundan beri var olagelmıştır. Bu bağlamda, Tarikat liderinin yüksek makamını tasvir eden tarihi birincil kaynaklardan birkaç kısa örnek verelim:

²⁹ İslamiyet'te, müritlik ve mürşitlik önemli bir yer tutmaktadır. Mürit, mürşide uyan, mürşidinin yolundan giden, ona tam bir teslimiyet gösterendir. Mürşit ise müridinin yol göstericisi, şeyhidir. Onu aydınlatır; müridin tasavvuf yolunda ilerlemesine, Allah'a kavuşma kapılarını aralamasına yardımcı olmaya çalışır.

Şeyh Zahid Gilani (1218–1301), bir gün müridlerine hitaben, “Karşınızda duran bu genç, Allah'ın seçkinlerinden olan Şeyh Safi'dir. Ona saygı ve hürmet gösterin!” diye seslendi. Bu inanç İsmail Mirza döneminde de devam etti ve şah, “Doğruluk timsali kazilere” derin bir saygı besliyordu. Kaziler ise tüm bu öncüllüklerin “ilahi telkin ve ilhamdan” kaynaklandığına inanıyor ve her an ısrarla şu sözleri dile getiriyorlardı: “Biz Şah İsmail Bahadır'ın kullarıyız. Biz derviş ve ocağın bendeleriyiz. Bir derviş ve müridi asla Mürşitinden ve efendisinden ayıramazsınız” (Âlem-ârâ-yı Safevî, 1984, s. 13).

Yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı üzere, tasavvuf örgütlerinin iç ilişkilerinde dikkate alınması gereken önemli bir nokta, tarikatın eğitim ilkelerinin, örgüte sıkı sıkıya bağlı müritlerin kesin disiplin ve mutlak itaatlerini savunmasıdır. Bu bağlamda, Şeyh Zahid'in Şeyh Safi'ye, dini işlerin dizginlerini “hiçbir itiraza yer kalmayacak şekilde sıkıca tut (Erdebîlî, 1997, s. 882)” tavsiyesini ve "şeyhine ve üstadına asi olan her kim olursa olsun mürted olur (1997, 131)” sözünü anlayabiliriz. Ayrıca, İbn-i Bezzâz Erdebili'nin (1997, s. 593) Şeyh Safi'den naklettiği “müritin sorgulama hakkı yoktur” sözü de bu aşamada Safevi tarikatında tüm aşamalarda korunmuş olan sosyal disiplin mekanizmasını göstermektedir.

Bununla birlikte, Tarikatın kalbinde yatan Mürşid-Pir ve Talip arasındaki manevi bağ, hiyerarşik bir düzenin ötesinde bir birlik ve aidiyet hissi oluşturuyor. Bu bağ, tarikatın dışardan gizemli görünen yapısının ardında, içsel dayanışmasını ve bütünlüğünü güçlendiren temel unsurdur. Tarihi kaynaklar bize gösteriyor ki “tasavvufun temelini oluşturan teslimiyet, adanmışlık ve samimiyet” (Hidâyet, 1960, s. 128) gibi erdemler İsmail Mirza'yı tam bir Allah Yolunun “Mürşid-i kâmiline”³⁰ dönüştürerek müritlerinin mutlak bağlılığını kazanmasını sağlamıştır. Bey Türkmen Münşi'nin (1985, s. 24)'de ifade ettiği gibi: “Safevi kutsal hanedanının müritleri, manevi babalarına duydukları derin hürmet ve samimiyetinden dolayı, ondan ilham aldığı sözlere en ufak bir şüphe göstermezlerdi”.

Üstelik Safevi metinlerinde Şah İsmail ve müritleri “İrfan ehli” olarak anılarak bu seçkin kişilerin ilahi hakikati kalbi ve ruhi idrakleriyle kavradıklarını ve Yüce Allah'a yakınlaşmak için büyük bir irade ve azim sergilediklerini açıkça ifade ediyor. Bu dönemin dini ve tarihi eserleri, tasavvuf yaşamının ve ahlaki faziletlerin önemini anlatan zengin bir edebiyat hazinesi sunmaktadır. Bu edebiyat ve eserlerde yer alan bazı önemli tabirler şunlardır:

³⁰ Süfî tarikatlarında en yüksek mertebe Mürşid-i kâmillik'tir. Bu mertebeye ulaşanlar, manevi bilgi ve rehberlik bakımından en yüksek seviyeye ulaşmış sayılırlar.

“Samimi ve Allah'a teslim olmuş müritler” (Conâbedî, s. 17); “Hakikate bağlı Sûfiler” (Türkmen Münşi, Edinburgh Nüshası, 19); “Saf niyetli talipler” (Vâle-i Kazvînî Isfahani, 1993, s. 48); “Erdemli Sufiler ve mücahitler” (Conâbedî, s. 17); “Tasavvuf yolunda ihlaslı yolcular” (İbn-i Hândmîr Hevrâvî, 1991, s. 71); “Ehl-i Beyt'e ve Şah İsmail'e bağlılık gösteren müritler” (İbn-i Hândmîr Herâvî, 1991, s. 71); “Tasavvuf yolunda ihlasla yürüyen Sûfiler” (Hidâyet, 1960, ss. 7, 21); “Temiz kalpli ve Sûfî geleneğine bağlı erenler” (Efveşteî Natanzî, 1971, s. 38). “Vefa dolu insanlar” (İbn-i Hândmîr Herâvî, 1991, s. 90) ve “Şeyh İsmail tarikatının fedakâr ve sadık müritleri” (Venedikli Seyyahların İran'da Gezileri, 1970, s. 365), vb.

Bu saygın vasıflar, Şah İsmail'in önderliğindeki Safevi hareketinin siyasi bir kalkışmadan öte, derin bir maneviyatla temellendirilmiş bir Sufi inanç ve gelenek arayış olduğunu açıkça gösterir. Bu manevi temel sayesinde, Şah İsmail “Mürşid-i kâmil” olarak Kabul görmüş ve müritleri ona sarsılmaz bir inanç ve bağlılık beslemişlerdir.

Diğer taraftan, o dönemdeki Azerbaycan Türkçesi edebi metinlerinde tasavvufi inanç ve duygular geniş yer bulmuştur. Bunlardan biri, Şah İsmail Hatayi'nin “Azerbaycan Türkçesi edebiyat hareketi”nin başlangıcında yer alan Âşık Kurbanı'nın estetik ve etkileyici şiirleridir. Kurbanı, 1477 yılında Tebriz'de doğmuş ve aynı şehirde Kızılbaş hareketine dâhil olmuştur. Şiirsel yeteneğini, müzik ve âşıklık söyleme sanatını Kızılbaş ve Hurûfiyye inançlarını yaymak için kullanmıştır³¹. Kendisini Şah İsmail'in sadık bir müridi olarak gören Kurbanı, şiirlerinde her zaman Mürşidini övmüş ve tarikatın dini ve tasavvufi düşüncelerini halk arasında yaymaya çalışmıştır. Örneğin, şiirlerinden birinde şu ifadeler yer vermiştir:

Gözəl şahim şeyx oğludu,

Şah Xətayi, Şah Xətayi!

Şahi-mərdana bağlıdı,

Şah Xətayi, Şah Xətayi!

Bu dünyada bir haq divan,

O dünyada cənnətməkan,

Qoy var olsun türki zəban,

³¹ Âşık Kurbanı Şah İsmail I'nın çağdaşı olan ve hayatının çoğunu Safevi şahının sarayında ve konağında geçiren ünlü bir Azerbaycanlı Türk şairidir. Azerbaycan'ın “aşıklar”ının babası” olarak anılır ve bu nedenle bu bölgenin “klasik aşıklık okulunun” ilk temsilcisidir. Daha fazla bilgi için, bkz: Nizami Xudiyev, Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi, Redaktör və Koçuren Hüseyn Şerqî (Süy-Türk), (Tehran: Râstan Yayınları, 1998). s. 221-218.

Şah Xətayi, Şah Xətayi!

Qurbani tək qul pənahlı,

Qibleyi-aləmin mahı,

Ol cahanın qıbləgahı,

Şah Xətayi, Şah Xətayi! (Kazımov, 2008, s. 65).

Ve ayrıca, Bu yürek burkan ve tasavvufi şiirde, şair, Şah İsmail'in mürşitlik vasıflarını, ruhani liderlik portresi çizerek özlü bir şekilde tasvir ediyor:

"Mən haqq aşiqiyəm, haqq yola mail,

Kitabım Qurandır, olmuşam qail,

Ey mənim sultanım, Şah İsmayıl,

Dərdimin əlindən fəryada gəldim³² "

Bunun yanında, müritləri tarafından hidayet nuru ve hakikatin sesi olarak kabul edilen Şah İsmail, şiirlerinde ve yaşamında irfanı ve sevgiyi yaymaktadır. Türkçe Mesnevileri, bu değerlerin bir beyannameesi ve mücahidlerin mücadele yolunda bir ilham kaynağıdır. Bu şiirinde ise müritlerine duyduğu derin bağlılığı, ruha dokunan bir nağmeyle dile getirerek, onlara manevi ve siyasi bir rehberlik sunmaktadır.

"Uçmaqda tuti quşuyam,

Ağır ləşkər lər başıyam,

Mən Sûfi lər yoldaşıyam,

Ğazilər, deyin, şah mənəm.

Nəyerdə əkərsən, bitərəm,

Xanda çağırısan yetərəm,

Sûfi lər əlindən tutaram,

Ğazilər, deyin, şah mənəm³³ "

Şah İsmail, tasavvufi ve ilahi aşkın ustaca sentezini, eşsiz manevi liderliğinin bir yansıması olarak sunan bir sonraki şiirde karşımıza çıkmaktadır. Göksel ve ilahi bir sevgiliye duyduğu derin bağlılığı ve tutkulu aşkını, onu peri ve meleğe benzeterek şiirsel bir dille dile

³² Bu şiir ve ek bilgiler için bkz: Əliyər Səfərli və Xəlil Yusifli, Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi. Redaktör və Koçuren Hüseyn Şərqî (Süy-Türk) (Tehran: Râstan Yayınları, 1997. s. 178

³³ Hatâyî Divanı Şah İsmail Safevi (Kolliyât-e dīvân-e Khattâ'î Türkî-Fârsî). Taḥqîq va taṣḥîḥ-e Mîrzâ Rasûl Esmâ'îl-zâdeh (Tehran: Entishârât-e beyn-al-melallî al-Hodâ., 1380), s. 221

getiren şair, dünyevi aşkı ilahi aşka yükselterek ve sevgiliyi Tanrı'nın yeryüzündeki bir tecellisinde görerek tasavvufi temalarla örülmüş bir eser ortaya koymaktadır:

Gəl tərəş et xəttini, şahi-cahan üç gündə bir ,
Ta olasan afəti-dövri-zaman üç gündə bir .
Mən səni çoxdan sevirdim, bilməmişsən, ey pəri,
Öldürər aşiqini, verməz aman üç gündə bir.
Çar əbru dilbəri sevdim, qərəz qucmaq degil ,
Mərhəbə etsin bizimlə tək haman üç gündə bir.
İki cahan hörmətiçün sufi gəlsin can ilə,
İçəlim lə'li-şərabi-ərgəvan üç gündə bir.
Ey günəş yüzlü, yüzün göstər Xətayi bəndənə,

Nur ilə dolsun zəminü asiman üç gündə bir (Hatâyî Divanı Şah İsmail Safevi, 2001, s. 173) .
Görüldüğü gibi, bu şiir Azərbaycan Türkçesi aşk ve tasavvuf edebiyatının güzel bir örneğidir. Şair, sevgilisine duyduğu aşkın ateşini, benzetmelerin ve istiarelerin kanatlarıyla göklere yükselterek, tasavvufi bir coşkuyla dile getirir. Bu şiirde, dünyevi sevdə, ilahi bir aşkın nuruyla aydınlanır ve sevgili, Tanrı'nın yeryüzündeki bir yansıması olarak tasvir edilir.

Bu şiirler, bir müridin müridi ile kurduğu derin bağı ve olağanüstü liderlik vasfını gözler önüne serer. Venedikli gezgin Angelo (1970, s. 310), Şah İsmail'in cömertliği sayesinde halkın ona derin bir bağlılık duyduğunu kaydeder. Bir başka Venedikli (1970, s. 404) gezgin ise, Safevilik inancına gönülden bağlı insanların Şah İsmail'in bayrağı altında bir araya geldiğini belirtir.

Hiç şüphesiz, Kızılbaşların,³⁴ bilhassa liderlerine karşı sergiledikleri "yiğitlik" (Kazvîni, 1988, s. 19) ile dillere destan olan bağlılıklarının temelinde Şiilik ideolojisi ve duygusal tasavvuf ilkelerinin yattığını söylemek mümkündür. Tartışmamızın bu aşamasında, İskender Bey Türkmen Münşi'nin (1985, s. 24) şu tespitine katılmamak elde değil: Şah İsmail'in zaferi yalnızca kişisel cesaretinin ötesinde, "kahramanlık" ve "fedakârlık" ruhuyla öne çıkan Kızılbaşların desteğiyle perçinlenmiştir. Aynı tarihçi, kısa bir süre sonra destansı bir üslupla şu ifadeleri kullanır:

³⁴ Kızılbaşlar, eski inançları ve kültürü İslam'la harmanlayan ve Şiilikten etkilenen Safevi Tarikatı'nın müritleridir. Osmanlı kaynaklarında "Kızılbaş" terimi Safevi Devleti'ni ve ordusunu, Safevi Devleti'ne yapılan seferleri ve Safevi tarafını temsil eder. Safevi kaynaklarında ise "Kızılbaş" terimi Safevi ordusunu oluşturan Türkçe konuşan Türkmenler için kullanılır

"Alevlere pervane misali atılan Kızılbaşlar, liderlerinin fikirleri için ölümü ebediyete açılan bir kapı olarak görürler".

Bu bağlamda ve bu örnekleri göz önünde bulundurarak, Şah İsmail'in, Safevi hanedanlığının kurucusu olarak, Azerbaycan tarihinde manevi bir lider ve dönüştürücü bir şahsiyet olarak tanındığını söyleyebiliriz. Onun derin etkisi, bu toprağın tarih ve kültürüne işlenmiştir ve liderliği, destansı bir melodi gibi yankılanarak bugüne kadar bu toprakların kimliğinde varlığını sürdürmektedir. Şah İsmail'in manevi liderliği altında, adalet, eşitlik ve fedakârlık gibi kavramlar, müritlerinin maneviyat ve Tanrı sevgisi anlayışında temel bir rol oynamıştır. Sevgi ve şefkat temelli liderliğiyle müritlerini bir araya getirmiş ve onları idealleri için fedakâr savaşçılara dönüştürmüştür.

Şah İsmail'in Şiiliğe ve tasavvufa olan derin bağlılığı, müritlerini ona ve hedeflerine ulaşmasına ilham vermiştir. O, Azerbaycan'da adalet arayışını ve tasavvufi öğretileri Şii inançlarıyla harmanlayarak bu toprağın insanlarına yeni bir dini kimlik kazandırmış ve derin kültürel ve sosyal değişimler için zemin hazırlamıştır. Özellikle Kızılbaşların, Şah İsmail'in müritlerindeki cesareti ve fedakârlığı, Azerbaycan tarihinde altın bir sayfadır. Dini ve ideolojik motivasyonlarla canlarını Şah İsmail'in hedeflerine ulaşmak için feda etmişler ve cesaretleri ve özverileri, onun zaferlerinde ve Azerbaycan'daki iktidarının pekişmesinde kilit rol oynamıştır.

Sonuç

Şeyh Safiyüddin Erdebili'nin kurduğu Safevi tarikatı, XIV. yüzyıldan XVI. yüzyıla uzanan bir zaman diliminde, sadece manevi bir akım olmanın ötesinde, büyük siyasi ve ideolojik değişimlerin tohumlarını atmış ve bu değişimler nihayetinde 1501 yılında Şah İsmail'in önderliğinde Azerbaycan'da Şii bir devletin kurulmasına yol açmıştır. Bu tarihi olay, coğrafyamızın kaderini değiştiren bir dönüm noktasını ve birçok kültürel dönüşümün ortak paydasını temsil etmektedir.

Bu araştırmada, Safevi Hanedanlığı'nın iktidara yükselişinin anlamını ve deneyimlerini kavramak için, kurucu lider Şah İsmail'in benzersiz ve manevi liderliğinde tasavvufun sembolik yönlerinin ve sosyal işlevlerinin etkisini anlamaya çalıştık. Makalemizde, Safevi tarikatındaki Sufi inançlarının genel bir açıklamasını yaparak, Safevi şeyhlerinin ideolojisinin temelini oluşturan unsurları tespit ettik. Sufi mürşitleri olarak sahip oldukları itibar, liderlik ettikleri Sufiler üzerinde güçlü bir ruhsal etki yaratmış ve bu da onların başarısının anahtarı olmuştur. Dini gelenekteki inançları, onlara tezahürler ve mücadeleler için teorik bir çerçeve sunmuştur. Özellikle, Safevilerin sınırsız meşruiyeti üzerindeki etkileri, kendilerini kitlelerin

ötesinde bir görevin temsilcileri olarak konumlandırmalarına ve buna karşılık, müritlerine itaatkâr ve teslimiyetçi bir tutum sergilemelerine imkân vermiştir. Bu tür sonuçlar, sadece Safevi hanedanının iktidara yükselişi sırasında değil, Safevi devletinin kurulmasından sonra da gözlemlenebilir.

Bu bağlamda, tasavvuf, tarikatın iç ilişkilerinin sosyal yönlerini açıklayabilen ve daha da önemlisi, Safevi şeyhlerinin kendilerini müritlerin ötesinde, insanüstü bir konuma yerleştirmelerine izin veren bir meşruiyet sağlayan bir gizem olarak kabul edilir. Bu açıdan bakıldığında, Şah İsmail'in tasavvufun mistik yönleriyle bağlantılı karizmatik ve manevi liderlik özelliğine sıklıkla vurgu yapılmıştır. Bu özellik, mezhep üyelerinin ilgisini ve saygısını çeken din ve siyasi hareket arasındaki bağlantıyı daha iyi tanımlar ve Azerbaycan'da tarifsiz bir güç ve meşruiyet kazanmak için gerekliliği gösterir.

Kaynaklar/References:

Âlem-ârâ-yı Safevî (Muallif nâma'lûm). (1363). Be-küşesh-e Yadallah Shokrî. Tehran: Enteshârât-e Ettelâ'ât, 2. Basım.

Bigdeli, G. H. (1376). Tārīkh-e Bigdeli (Madārik va asnād). Tehran: Enteshārât-e Bū'alī.
Conâbedî, Mirza bey bin Hasan. Rûzetü's Safâviyye. Meclis-i Şura-yı Millî Kütüphanesi'nden el yazması nüshası, No: 12730.

Afûshteh-î Natanzî, Maḥmûd-ben Hedâyat-allâh. (1350). Nekâvetü'l-âsâr fî zikri'l-ahyâr. Be-ehthemâm-e Ehsân Ashrâqî. Tehran: Bangâh-e tarjume va nashr-e ketâb .

El-Şeybi, K M. (1359). Shi'ism va tasavvuf tâ âghâz-e sad-e düvzdahum-e hijrî (Şiilik ve Tasavvuf: Onikinci Yüzyılın Başlangıcına Kadar(. çev Ali-Rezâ Zekâvatî Qarâgüzülû. Tehran: Müsseseh-ye enteshârât-e Amîr Kabîr .

Erdebîlî, İbn Bezzâz. (1376). Şafvetü's-şafâ. Muqaddameh va tashîh Ghulâm-Rezâ Tabâtabâ'î-Majd. Tehran: Enteshârât-e Zaryâb, 2. Basım.

Ghafârî Kāshānî, Qāzî-Ahmad. Tārīkh-e nigārstān. Musahih Murtazâ Mudarris-e Gīlānî. Tehran: Nāsher-e ketābfuroshî-e Hāfez, chāp-e farhangî, 1404 hijrî.

Hāfez'zādeh, M. (1997). "Peydāyish-e khānevādehā-ye "Kholafā'î-lar" dar manṭaqe-ye Qaradāgh", Tehran: Varlıq, 105-102/ 106-103.

Hatâyî Divanı Şah İsmail Safevi. (1380). (Kolliyât-e dīvân-e Khattâ'î Turkî-Fârsî). Tahqîq va tashîh-e Mîrzâ Rasûl Esmâ'îl-zâdeh. Tehran: Enteshârât-e beyn-al-melallî al-Hodâ.

Heyât, C. (1998). Türklərin Tarix və Mədəniyyətinə Bir Baxış. Tehran: Varlıq, 3. Basım.

Heyât, C. (1997). "Azərbaycan Ədəbiyyat Tarixinə Bir Baxış". Varlıq, C.1. 2. Basım.

Hidâyet, Rıza Kulu Han. (1339). Ravzatü's Safâ-yı Nâsîrî (dar zekr-e pâdishâhân-e dovreh-ye Safavîyeh, Afshâriyeh, Zandîyeh va Qājâriyeh). C.8. Tehran: Ketâbfuroshî-hâ-ye markazî, Khayyâm va Pîruzî,

Hintz, W. (1362). Tashkil-e dovlât-e melli-ye İran (hukûmat-e Āq Qoyunlu va zuhûr-e davlat-e Safavi))İran Milli Devletinin Oluşumu (Ak Koyunlular Devleti ve Safevi Devleti'nin Doğuşu). Çev. Kîkāvus Jahāndārî. Sherkat-e sahâmi enteshârât-e Khvârazmî, 3. Basım.

İbn-i Hāndmîr Herâvî, Emir Mahmud. (1991). Irân dar rûzgar-e Shâh-Esmâ'îl va Shâh-Tahmâsb Safavi (Safevi Şahları İsmail ve Tahmasb Döneminde İran (. be-kûshesh-e Ġolāmrezâ Tabâtabâ'î-Majd, Tehran: Majmû'ey-e enteshârât-e adabi va târikhî-ye moqûfât-e Maḥmûd Afshâr Yazdî.

Kazımov, Q. Ş (2010). Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, III c. Bakı.

Kazvînî, Ebu'l-Hasan. (1367). Fevayidü'l- Safeviyye. Muqaddameh va havâshî Maryam Mîr-âhmadi. Tehran: Müsseseh-ye mutâlâ'ât va tahqîqât-e farhangî.

Mazavi, M. M. (1363). Peydâyeshe-e dovlât-e Safavi (Safevi Devleti'nin Doğuşu). Çev. Ya'qûb Āzhand. Tehran: Nashr-e gustardeh.

Minorski, V. (1368). Ta'liqât-e Minorsky bar Tazkereh al-mulûk (Minorski'nin Tezkiretül-Mülûk'a Notları). çev. Mas'ûd Rajab-niyâ. Tehran: Mû'asse-ye entishârât-e Amir Kabir, 2. Basım .

Mirjafari, H. (1979). "Sufizm and Gradual Transformation in the Meaning of Sufi Safavid Period", İstanbûl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı 32, 157-166 .

Musalı, N. (2023). "Şeyh Hüseyin Zâhidî ve Silsiletü'n-Neseb-i Safeviyye İsimli Eseri", Edeb Erkan, Sayı 4, 51-81. <https://doi.org/10.59402/EE004202303>

Nasr, S. T. (1358). Abadīyat-e Irān az did-e khāvarshenāsān. C. 2. Tehran: Keyhān Matbaası.

Panahi Kheiavi, Sh. (1398). Jāme‘eh-shenāsī-e pīydayish-e hukūmat-e Safavī: Molahezatī dar barkhī az avāmel-e ejtemāi takvīn-e eghtedār-e Safaviyān dar Āzerbāycān (Safavi Devleti'nin ortaya çıkışının sosyolojisi | Azerbaycan'da Safavilerin iktidarının oluşumunda toplumsal faktörlerin bazılarına dair gözlemler). Tehran: İslami Azad Üniversitesi Yayınları.

Savory, R. (1374). Irān-e ‘asr-e Safavi (Safeviler Döneminde İran). çev. Kāmbiz ‘Azizī. Tehran: Enteshārāt-e Sahar, 4. Basım.

Səfarli, Ə.; & Yusifli, X. (1997). Azərbaycan Ədəbiyatı Tarixi. Redaktör ve Koçuren Hüseyn Şərqî (Süy-Türk), Râstan Yayınları.

Türkmen Münşi, İskender Bey. Târîḥ-i ‘Ālem’ârâ-yı ‘Abbâsî. Edinburgh Kütüphanesi'ndeki el yazması nüsha.

(1377) Târîḥ-i ‘Ālem’ârâ-yı ‘Abbâsî. Taşhîḥ-e Moḥammad Esmâ‘îl Reżavānī. Tehran: Nāsher-e donyā-ye ketāb.

(1364) Târîḥ-i ‘Ālem’ârâ-yı ‘Abbâsî. Khattâtī az rū-ye nusḵeh-e qadīmī tavassot-e Bāqerī va tashīḥ va moqābeleh tavassot Shāhroordī. Tehran: Nashr-e Tolū‘ va Sīrūs, 2. Basım.

(1350) Târîḥ-i ‘Ālem’ârâ-yı ‘Abbâsî. Beh kūshesh-e Īraj Afshār. Tehran: Enteshārāt-e Amīr Kabīr bā sherkat-e ketābfuroshī-ye Tā‘īd-e Isfahān, 2. Basım.

Vāleh-ye Esfahānī, Moḥammad Yūsuf. (1372). Hold-i Berin (Īrān dar rūz-gār-e Şafavīyān). Beh kūshesh-e Mīr-hāshem Mohaddes. Tehran: Bonyād-e movqūfāt-e Mahmūd Afshār Yazdī.

Safarnāmeḥā-ye Venīziān dar Irān (Shish safarnāmeḥ) (Venedikli Seyyahların İran’da Gezileri (Altı Seyahatname). (1349). Çev. Manūchehr Amīrī. Tehran: Sherkat-e sahāmi enteshārāt-e Khavrazmī.

Xudiyev, N. (1998). Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi, Redaktör ve Koçuren Hüseyn Şərqî (Süy-Türk), Tehran. Râstan Yayınları.